УДК 821.161. 2

Касян Л.Г.
(Київ, Україна)

ЯВИЩЕ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В АВТОБІОГРАФІЧНО-МЕМУАРНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТИДЕСЯТНИКІВ

У статті розглядається проблема інтертекстуальності у автобіографічно-мемуарному дискурсі українських шістидесятників. Зокрема, автор досліджує концептуальний аспект літературних запозичень у автобіографічно-мемуарній прозі.

Ключові слова: *інтертекстуальність, шістидесятники, мемуари, автобіографія, цитата, портрет.*

Статья посвящена проблеме интертекстуальности в автобиографично-мемуарном дискурсе украинских шестидесятников. В часности, автор исследует концептуальный аспект литературных заимствований в автобиографично-мемуарной прозе.

Ключевые слова: *интертекстуальность, шестидесятники, мемуары, автобиография, цитата, портрет.*

The article is devoted to the problem of the intertextuality in autobiographic and memoir discours of Ukrainian sixties. The focus of autor's attention is penitential to the conceptual aspectof the intertextuality in the autobiographic and memoir prose.

Key words: *intertextuality, sixties, memoires, autobiography, quote, portrait.*

У XX столітті вивчення мемуарних та автобіографічних творів стало окремим напрямом у науці. Вагомі здобутки у цій сфері маємо у французькому літературознавстві, праці: Ф. Лежена, Ж. Гюсдорфа, Б. Дідьє; американському: Т. Кулі, М. Блейзінг, Дж. Олні; польському: Р. Зіманда, М. Чермінської; чеському: В. Валека; російському: Л. Гінзбург, Ю. Манна, Т. Колядич, А. Тартаковского, Н. Ніколіної, І. Савкіної, Г. Єлизаветіної. У вітчизняному літературознавстві найбільш прикметними є роботи І. Василенко, О. Галича, Н. Ігнатів, Г. Мережинської, М. Федунь, А. Кочетова, А. Цяпи, К. Дуба, Т. Гажі.

Незважаючи на різноманіття наукових підходів до вивчення автодокументальної літератури загалом та мемуарів і автобіографій зокрема, малодослідженим залишається питання інтертекстуальності в автодокументальних жанрах. Хоча практично не існує епістолярію, мемуарів і автобіографій, у яких би не використовувалося «чуже слово»: витяги із документів, листи, щоденникові записи, уривки з літературних творів і т. п.

Принципи вивчення явища інтертекстуальності у епістолярних текстах окреслені у роботах В. Святовця [12], М. Коцюбинської [6], О. Фідкевич [17].

Мета нашого дослідження – виявити особливості інтертекстуальності у автобіографічно-мемуарному дискурсі українських шістдесятників, з'ясувати її функції та форми реалізації.

На думку окремих дослідників [8], [16], [10] в основі інтертекстуальності лежить багаторівневий зв'язок частин одного тексту між собою, різних текстів одного автора, а також зв'язок текстів на міжтекстовому рівні. До інтертекстуальних елементів належать:

© *Касян Л.Г., 2011*

заголовки, які відсилають до інших творів; цитати (з атрибуцією і без атрибуції); алюзії; ремінісценції; епіграфи; переказ чужого тексту, введений у новий твір; пародіювання іншого тексту; «крапкові цитати» – імена літературних персонажів інших творів або міфологічних героїв, наявні в тексті; «оголення» жанрового зв'язку аналізованого тексту із текстами-попередниками [16].

У автодокументальній прозі українських шістдесятників наявне широке інтертекстуальне поле. У автобіографіях та мемуарах присутні вкраплення різножанрових текстів: уривки із художніх творів (поетичних і прозових), публіцистичних та критичних статей, протоколів, заяви, звернення, виступи, приватні і ділові листи, щоденникові записи.

Найпоширеніший прояв категорії інтертекстуальності у шістдесятницькому автобіографічно-мемуарному дискурсі – цитата. Вона може відтворювати цитоване джерело в повному обсязі або скорочувати його до кількох рядків чи окремих слів.

У висвітленні характерної для жанру автобіографії та мемуарів теми –зображення процесу становлення власної особистості, вибору життєвих орієнтирів зустрічаємо імена літературних героїв, прізвища письменників, назви літературних творів, які допомагають розкрити шлях духовного становлення автора, витоки його духовного досвіду: «З моїх шкільних років збереглися виписки з роздумів Версілова, Ставрогіна, словом з Івана, а не Альоші Карамазова. І тільки в тюремній камері навпроти Св. Софії я остаточно прокинувся і зрозумів, що душа тужить до Вічного Неба… Шекспір і Гете не творили молитви, як Шевченко, але у них був такий самий світ – під Вічним небом» [11: 7]; «Особливо сильно мене вражали переспів Б. Грінченка «Лісового царя» Гейне і Грінченкова ж «Олеся» [18: 341]. «З того часу я запам'ятав «Як упав же він з коня», «На майдані». Я любив і знав казки Пушкіна і безліч українських народних казок, з яких я найбільше люблю й зараз «Котигорошка» – прекрасна казка. Перечитував оце недавно – диво та й годі… А до Донбасу, ще коли жив я з матір'ю і татом, добре запам'ятались мені Шевченків «Кобзар», «Під тихими вербами» Грінченка, «Хіба ревуть воли?», «Кайдашева сімя», «Тихий Дон». В таборі я взнав Тургенєва і Герцена («Кто виноват?», «Отцы и дети», «Записки охотника») [15: 6]; «Перші уроки поезії – мамині… Найбільший слід на душі – од маминої колискової «Ой люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою – це не забувається. А співане тужно «Іди ти, сину на Україну, нас кленучи» – хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння із «Заповіту»: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» [14: 5].

Часто такі «крапкові цитати» та назви творів стають експліцитним, як у І. Жиленко, або імпліцитним, як Г. Тютюнника, виразником авторської позиції, свідчать про етичні та естетичні цінності автора: «Я не люблю абстракцій, величі, символіки. В них – холод і нелюдяність. Фауст згоден був заплатити життям за Знання. А я – скажу: я не віддам і дня за холод вищого знання» [2: 16]; «…повернувшись додому, прочитав «Кавалера Золотой звезды» і ненавиджу його й по цей день; я знав уже інших кавалерів… («Кавалер Золотой звезды», 1947–1948 р. – роман С. Бабаєвського про відбудову села, Сталінська премія 1948 р. – *Л.К.)»* [15: 6].

Слід зазначити, що мемуаристи-шістдесятники використовують інколи і назви власних творів. Так, В. Шевчук посилається на свої твори, які ідейно та подієво пов'язані з автобіографією. Назви творів можуть виконувати роль хронологічних маркерів, оскіль-

ки автор через них відсилає до тих періодів життя, коли ці тексти створювалися, а також вживатися з метою заміни детальної авторської розповіді: «Емоційний стан тієї чудової боярської осені я передав згодом в оповіданні «Вечір святої осені» і в романі «Кросворд»» [18: 358]; «Ці події описані в романі «Зачинені двері нашого «я» в розділі «Зустріч на дорозі», хоча не без белетристичних зміщень та прикрас: ми були тоді на сільських роботах, але принаймні систему тодішніх моїх настроїв там відбито точно» [18: 363]; «Враження від повернення відбилося в мене в оповіданні «Б-5», яке я пізніше назвав «Літепло ранньої осені» («Долина джерел»). Повернувся я саме в той час, коли почалися політичні арешти серед української інтелігенції, був у кінотеатрі «Україна» і вставав, протестуючи проти того (описано в романі «Юнаки з вогненної печі») [18: 376].

У автобіографіях та мемуарах шістдесятників інтертекстуальні елементи активно використовуються як засіб самоопису, автоінтерпретації та автохарактеристики: «Я рано пізнав євангельський мотив: "мають нори лисиці, і гнізда птахи небесні"… Повернулося дитинство. І мотив юнацтва:

Коли душу мою роздирає туга
І відлунює криком в пустині,
Ти приходиш до мене,
Жорстока жага
Небувалої в світі святині [11: 10];

«Для мене ті відвідини Львова мали також велике екзистенційне значення. Аналізуючи сьогодні свої відчуття, гадаю, що саме тоді вперше озвалася в мені свідома українська струна: я, східнячка, вихована в дитинстві у стихії переважно російської мови і звикла до двомовности як до норми, була щаслива в суцільно україномовному світі високої міської культури, відчувала себе по-справжньому душею вдома!... Нещодавно, читаючи спогади Ю. Шевельова, я звернула увагу на його перше знайомство зі Львовом – його відчуття в чимось перегукуються з моїми. «Це не було реальне місто, воно було ніби поза часом і поза простором, воно було я…[] Львів був у німецьких руках, і ці руки не були ні чисті, ні делікатні. Але я цього не бачив, бо не хотів бачити. Понад половина Львова були поляки, але я жив у такому Львові, де поляків не було… Бо для мене Львів був Україною, і поза нею в ньому нічого не існувало» [7: 115]; «Але і зараз живу я в щасливому нетерпінні, щомиті чекаючи від життя якихось неймовірних відкриттів, «нечаяних радощів» і свят. Бо поет – довічне дитя – і той поет, що віддає себе, і той, що приймає його в себе, щасливо і вдячно. Пам'ятаєте у Буніна: «Я якось фізично відчуваю людей. Я все фізично відчуваю. Я справжнього фізичного єства. Я завжди світ сприймаю крізь пахощі, барви, світло, вітер, вино, їжу – і як гостро. Боже ж мій, до чого гостро, аж боляче!» [2: 20]; «Вышли мы все из народа – дети семьи трудовой», – як співається в радянській пісні. Тобто вийшли так звіддаля, так тяжко добиралися до культури, знань, свідомості, що шлях наш – воістину подвиг» [2: 20].

Поряд із зображенням подій і явищ у особистому та суспільному житті, автори намагаються відтворити «внутрішній зміст життя», пригадати почуття, думки, враження, настрої, психологічний стан у ту чи іншу мить, той чи інший період. При цьому часто використовуються чужі тексти, оскільки цитата «збагачує авторське висловлювання за рахунок процитованого тексту» [13: 12], дозволяє підкреслити емоційне забарвлення:

«Провидіння вело мене понад прірвами нечутно. Нараз урвалася видима дорога життя:

Я, здається, лечу в безодню
На саме дно
Тільки руку –
Руку Господню –
Водно водно» [11: 10];

«Тоді про недобре не думалось. Як у Шевченка:

Якби знала!..
І то лихо попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться…
Не знайте дівчата!

Вже згодом я усвідомила, що мені, мабуть, судилося бути чи не єдиним стороннім глядачем, який бачив готовий, підсвічений вітраж» [7: 193]; «Та настав час, коли, за Шевченковим визначенням, «я прозрівати став потроху». Але воно відбувалося, те дорослішання, те прозрівання, те «випростування себе» (вислів Стуса)» [7: 193]; «Та й усі ми, позбавлені природного волевиявлення, прикуті до своїх годівниць – робочих місць, обплутані тисячами ниток буденних турбот, злигоднів, – були жертвами ерзаців і несвободи. Як у Григорія Чубая:

Мій чорний день, мій колізею,
На грані тьми і пустоти…
Чи, може, совість до музею,
Поки не пізно віднести [7: 211].

Одна із головних тем автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників – зображення сучасників автора. Продуктивним засобом у створенні їхніх портретів є поетичні та прозові цитати-характеристики. Так, наприклад, у спогаді про Аллу Горську М. Коцюбинська використовує «крапкову цитату» – ім'я міфологічного персонажа та розгорнуту цитату з поезії І. Драча: «…справжня Цицера – богиня родючості. Коли згадую цю появу, зринають образи Драчевої «Балади золотої цибулі»:

…королева краси сільських світанкових базарів…
Рідна сестра черствого житнього Хліба
І близнючка-сестричка біложупанного Часнику
Вона – золота Цибулина з маминого городу,
Вона – золота весталка з Храму Таємниці буття…» [7: 195].

Р. Корогодський у «Шістдесятниках поза пафосом», створюючи портрет І. Світличного залучає вислови інших сучасників про героя свого спогаду: «Михайлина Коцюбинська писатиме про Світличного: «то було виокремлення себе з аморфної маси середньоарифметичного радянського громадянина – як мислячого індивіда, як українця і як громадянина всесвіту (дві останні позиції не суперечать одна одній)» [5: 11]. У портреті-спогаді про Леоніду та Надію Світличних «Наші світлі жінки» мемуарист наводить поезії І. Світличного, присвячені дружині та сестрі. Це сприяє емоційності, яскравості, чіткості і певною мірою об'єктивності образу. У «Мемуарній мозаїці» М. Коцюбинська неодноразово цитує уривки або повністю поезії В. Стуса, перетворюючи їх у засіб характеристики самого поета, аспект літературознавчого аналізу багатопланової поезії Стуса

відходить у мемуаристки на задній план, головна її мета – показати Стуса митця і людину.

Мемуари Р. Корогодського, М. Коцюбинської надзвичайно насичені цитатами із поезій їхніх сучасників (В. Стуса, М. Вінграновського, Л. Костенко І. Калинця, В. Симоненка, І. Драча). Ці цитати абсолютно органічно вписуються у тканину мемуарного тексту, оскільки в центрі оповіді часто знаходиться літературно-мистецьке життя, а початок 60-х років розглядається як «доба поезії», «поетичний вибух». Автори вводять у свої тексти цитати з українських класиків та поезії сучасників, як з метою показати художні орієнтири свого покоління, так і знайти, виявити відповідність своїх відчуттів у текстах сучасників. Поетичні тексти у мемуарній оповіді сприяють створенню як образу епохи, що служить предметом спогадів, так і образу автора (відображають його літературні смаки, погляди, ідеали, тощо).

Інтертекстуальні елементи неодноразово використовуються і як структурний елемент авторського роздуму: «Мені судилося бути свідком і учасником повстання незалежної України, пережити ейфорію нового Золотого Гомону кінця 1980-х – поч. 1990-х років. Дедалі більше, на жаль, переконуюся в істинності того погляду, що в історичному розвитку України переважає синдром Фенікса: прориви, вибухи, нове відродження – так, а от прагматична тяглість, спокійна поступова розбудова національного буття – з цим якось не складається «Немає ряду нам. Раптових спроб // Зазубрені шпилі – ото єдине…», – писав Стус. Та в цій формулі, в цьому синдромі Фенікса є й незаперечна оптимістична компонента – вічний опір нівеляції, незнищенна енергія відродження. І вчора, і нині, і повсякчас…» [7: 101].

Як бачимо, у мемуарах та автобіографіях шістдесятників інтертекст як художній засіб найчастіше виконує роль характеристики, деталі, яка конкретизує прикмети внутрішнього і зовнішнього світу, уточнює обставини, про які йде мова, або роздуми і міркування автора, посилює або підтверджує їх. Спостерігаються різні співвідношення цитат і мемуарного тексту. Цитата попереджує авторське слово і викликає подальші авторські міркування, є своєрідним вступом до них, або завершує висловлювання, підводячи підсумки, ставить логічну крапку. Цитата в обрамленні авторського тексту ілюструє окремі його позиції, постає обґрунтуванням висловлених суджень. Інколи для підсилення смислу і враження цитати дублюють попередній авторський текст. У більшості випадків у автобіографіях та мемуарах обидві складові (авторське слово і інтертекстуальний елемент) важливі у створенні документального образу, бо вони одночасно висловлюють смисл певного фрагменту твору, а «чужий словесний блок використовується тому, що він усвідомлюється як єдино можлива у цьому випадку форма відображення реальності або думки, яка повністю задовольняє автора. Цитата більшою мірою сприймається як своєрідна власність, адже автор поділяє її смисл, приймає спосіб вираження цього смислу» [13: 61].

Кожний мемуарист намагається досягти максимальної достовірності і об'єктивності у своїй оповіді, цим пояснюється наявність своєрідного інтертекстуального шару у спогадах шістдесятників, що складається із щоденникових записів, записних книжок, листів. Найбільше таких звернень міститься у мемуарних творах І. Дзюби [1], М. Коцюбинської [7], І. Жиленко [3]. Переважно це записи 60-70-х років, які автори без змін (інколи з мінімальним коментарем) вводять у текст як документальне свідчення епохи і «про себе

тодішнього», бо як зазначає М. Коцюбинська «Давні зошити й записники – дуже цінне (подекуди навіть зворушливе) джерело інформації «про час і про себе». Про те, як ми тоді дихали й виживали, про що думали, в чому шукали опертя, багато можуть розповісти давні зошити й записники» [7: 60].

Розкриваючи тему історії суспільства, своєрідності історичного часу митці-шістдесятники інколи звертаються до щоденникових записів інших людей, використовують чужі розповіді про події, свідками яких вони не могли бути. Таке цитування розширює інформаційне поле твору, вносить у нього відомості, які виходять за межі досвіду автора. До такого прийому звертається І. Дзюба, вводячи як окремі розділами свого твору розповіді матері про революцію 1917 року, громадянську війну, побут 20-х років, розповідь О.І. Ленець про сибірське заслання [1]. М. Коцюбинська використовує цитати із щоденникових записів своєї матері К.Я. Коцюбинської для детальної характеристики суспільної атмосфери 30-х років і породжених нею деформацій у приватному житті людей того часу. А для висвітлення складної і неоднозначної проблеми – Друга світова війна і Україна, й розкриття ставлення різних груп населення до цієї теми авторка паралельно наводить щоденникові записи К.Я. Коцюбинської та А. Любченка. Такий своєрідний цитатний діалог посилює авторську позицію і авторські висновки щодо цієї проблеми [7].

У мемуарних текстах шістдесятників [1; 4; 5; 7] з метою «матеріалізації» часу, відтворення напруженої суспільної атмосфери та для посилення документальності, аргументованості, достовірності автори активно використовують архівні документи (протоколи, заяви). Наприклад, заяву В. Чорновола про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, 21 грудня 1971 року, Рішення Бюро по Київській області при правлінні СХУ від 13.9.1964 та ін.), уривки з газетних публікацій виступів радянських вождів, чиновників від культури, документальних, публіцистичних творів (уривок із документальної повісті Б. Підгірного «Тренос. Василь Стус»). На думку білоруської дослідниці Т. Симонової, включення таких текстів повно може вважатися різновидом інтертекстових практик, оскільки «якщо подібні тексти починають активно використовуватися власне літературними текстами, вони перестають бути літературними маргіналами» [13: 72]

Розглянуті автобіографії та мемуари свідчать про те, що інтертекстуальність постає характерною ознакою автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників. Цитати як інтертекстуальні елементи такого дискурсу є невід'ємною складовою частиною мемуарного тексту, виявляючи документальні витоки жанру, його тяжіння до достовірності зображення подій і осіб. Інтертекстуальні елементи у автобіографіях і мемуарах виконують різноманітні функції – від власне інформативної до естетичної. Але у всіх функціях вони є одним із засобів створення образу – історичного часу, героїв мемуарів, автора-оповідача – і, відповідно, набувають художнього значення. Інтертекстуальність – одна із форм авторського вияву та засіб вираження аксіологічних установок автора. Авторські інтенції реалізуються перш за все у монтажі і претворенні різнорідних інтертекстуальних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Іван Михайлович Дзюба – К.: Криниця. – 2008. – 926 с.

2. Жиленко І. «Не розбийте мій ліхтар!» (Замість післямови) / Ірина Жиленко // Жиленко І. Євангеліє від ластівки: вибране з десяти книг. – Х.: Фоліо. – 2000. – С.15 – 24.

3. Жиленко І. Homo feriens:Кн. 2 / Ірина Жиленко // Сучасність – 2002. – № 4. – С. 127–146; № 5. – С. 128–153; № 6. – С. 130 – 140; № 7 – 8. – С. 119–135.

4. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Роман Корогодський. – Львів: Видавництво УКУ, 2009. – 656 с.

5. Корогодський Р. Шістдесятники поза пафосом / Роман Корогодський // Українська мова і література. – 2003. – Ч 39 – 40. – Част. ІІ. – С. 3 – 64.

6. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К.: Дніпро, 1981. – 206 с.

7. Коцюбинська М. Книга споминів / Михайлина Коцюбинська. – К.: Акта, 2006. – 286 с.

8. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессе эволюции поэтического языка. / Н.А. Кузьмина – М.: URSS, 2006. – 269 с.

9. Николина Н. А. Поэтика русской автобиографической прозы: Учебное пособие для вузов / Н. А. Николина – М.: Флинта, 2002. – 424 с.

10. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. / Натали Пьеге-Гро / Г. Косиков (пер.с фр.). – М.: ЛКИ, 2008. – 240 с.

11. Сверстюк Є. На моїм віку /Євген Сверстюк // Сверстюк Блудні сини України. – К., 1993. – С. 9 – 10.

12. Святовець В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості / В.Ф. Святовець – К.: Дух і літера, 2001. – 286 с.

13. Симонова Т.Г. Мемуарная проза русских писателей XX века: поэтика и типология жанра: Учеб. пособие / Т.Г.Симонова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 119 с.

14. Стус В. Двоє слів читачеві / Василь Стус // Стус В. Дорога болю: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 7 – 8.

15. Тютюнник Гр. Автобіографія / Григір Тютюнник // Літературна Україна. – 1987. – 16 липня. – С. 6.

16. Фатеева Н.А. Интертекст в мире текстов. Контрапункт интертекстуальности / Н.А. Фатеева – М.: Ленанд, 2006. – 280 с.

17. Фидкевич Е.Л. Явление интертекстуальности в письмах А.Чехова / Е.Л. Фидкевич // Вісник Київського славістичного університету – 2005. − № 22. – С. 8 7 – 93.

18. Шевчук В.О. Сад житейських думок, трудів та почуттів / Валерій Олександрович Шевчук // Темна музика сосон; Сад житейських думок, трудів та почуттів: Роман; Автобіографічні замітки. – К.: Акцент, 2003. – С. 334 – 448 с.